

Головатюк Валентина, ст. магістратури педагогічного факультету;
науковий керівник – к.пед.н., доцент І. М. Сойко (Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ З ОБДАРОВАНИМИ ШКОЛЯРАМИ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

***Анотація.** У статті досліджено особливості формування педагогічних умов підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з обдарованими школярами в процесі вивчення української мови в гуманітарному університеті. Визначено основні технології підготовки до роботи з обдарованими учнями на уроках української мови в початкових класах: проблемне навчання, ігрові, інтерактивні, інформаційні технології, кредитно-модульна система навчання, а також їх роль у процесі вдосконалення підготовки фахівців у сучасному гуманітарному вищому навчальному закладі.*

***Ключові слова:** мовна освіта, обдаровані учні, проблемне навчання.*

***Аннотация.** В статье изучены особенности поиска педагогических условий подготовки будущих учителей начальной школы к работе с одаренными школьниками в процессе изучения украинского языка в гуманитарном университете. Определены основные технологии подготовки к работе с одаренными учениками на уроках украинского языка в начальных классах: проблемное обучение, игровые, интерактивные, информационные технологии, кредитно-модульная система обучения, а также их роль в процессе усовершенствования подготовки специалистов в современном гуманитарном высшем учебном заведении.*

***Ключевые слова:** языковое образование, одаренные ученики, проблемное обучение.*

***Annotation.** The article explored the features of the search of pedagogical conditions for future primary school teachers training to work with gifted students during the study the Ukrainian language in University of Humanities in the field of language education. The basic technologies of training to work with gifted pupils at the Ukrainian lessons in primary school such as problem teaching, playing, interactive, information technology, credit-modular technology of training as well as their role in the improvement of training in a modern university of Humanities are determined.*

***Keywords:** language education, gifted pupils, problem teaching.*

У сучасній вищій освіті відбуваються глобальні зміни. Вища школа покликана готувати фахівця з початкової освіти, який переходить від педагогіки «знань, умінь і навичок» до педагогіки «розвитку особистості дитини». Головною метою професійної освіти майбутнього вчителя початкової школи сьогодні стає удосконалення його підготовки до здійснення цілісного розвитку особистості учня. Тому професійна підготовка майбутніх вчителів початкової ланки покликана забезпечити виконання таких основних цілей: розвиток особистості школяра, його творчих здібностей та обдарувань, інтересу до навчання, формування бажання й уміння вчитися; виховання моральних і естетичних почуттів, емоційно-ціннісного позитивного ставлення до себе й оточуючого світу; освоєння системи знань, умінь і навичок, досвіду здійснення різноманітних видів діяльності; охорона й зміцнення фізичного й психічного здоров'я дітей; підтримка та розвиток обдарувань і здібностей індивідуальності дитини.

Професійна підготовка майбутнього вчителя початкової школи до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови розглядається як процес оволодіння педагогічними здібностями, які визначають варіативний підхід в освітній роботі з молодшими школярами. Пріоритетними в умовах гуманізації освіти стають нові цінності життя і професійної діяльності, орієнтовані на готовність майбутнього вчителя початкової школи до індивідуалізованої роботи з обдарованими учнями початкової школи, на знання ним індивідуальних і вікових особливостей розвитку дитини зазначеного віку, володіння вміннями та навичками роботи з обдарованими дітьми.

Сучасний стан підготовки майбутніх учителів у педагогічних вищих навчальних закладах висвітлені у працях А. Алексюка, Н. Бібік, О. Бігич, І. Богданової, В. Бондаря, О. Біди, С. Гончаренко, Н. Глузман, В. Гриньової, Н. Кічук, Л. Коваль, Я. Кодлюк, О. Комар, К. Крутій, Н. Кузьміної, З. Курлянд, А. Кузьминського, А. Линенко, Є. Лодатка, Н. Морзе, І. Пальшкової, Л. Петухової, О. Пехоти, О. Савченко, С. Сисоевої, О. Скафи, С. Скворцова, В. Сластьоніна, О. Хижної, Л. Хомич, Л. Хоружі, А. Хуторського та ін.

Численні дослідження вчених присвячені питанням професійної підготовки вчителя початкових класів (Н. Бібік, О. Біда, Бондар, Н. Глузман, А. Капська, Н. Кічук, Я. Кодлюк, Л. Коваль, О. Комар, Є. Ляска, І. Пальшкова, Л. Петухова, Савченко, С. Скворцова, Н. Тализіна, Л. Хомич, Л. Хоружа, Г. Шапошнікова та ін.), у тому числі, й до навчання.

Теоретико-методологічні основи системи підготовки та характеристика певних професійних умінь, методика навчання роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови були сформульовані в працях українських і російських вчених (Л. Артемова, А. Богуш, О. Вовчик-Блаkitна, В. Іщик, І. Єрофеев, М. Кавардаков, Котирло, О. Кононко, Я. Ковальчук, В. Кузьменко, Т. Піроженко, Г. Яворська та ін.).

Проте й до тепер, професійна підготовка у вищих навчальних закладах не дає майбутнім вчителям початкової школи необхідного арсеналу способів взаємодії з обдарованими учнями, орієнтуючи їх лише на знання вікових особливостей школярів.

Мета статті – дослідження педагогічних умов підготовки майбутніх учителів початкової школи до роботи з обдарованими школярами в процесі вивчення української мови та розроблення і впровадження нових освітніх моделей у вищі навчальні заклади задля підвищення якості професійної освіти.

Готовність майбутнього вчителя початкової школи до роботи з обдарованими школярами в процесі вивчення української мови складається з взаємопов'язаних та взаємозалежних елементів, кожен з яких в тій чи іншій мірі самостійний, має специфічне призначення та інтегративно входить в загальну систему професійно-педагогічної готовності вчителя молодших класів, тому її можна розглядати як окремий цілісний феномен.

Робота з обдарованими дітьми динамічна, оскільки припускає варіювання різних методичних прийомів, відповідно до індивідуальних особливостей обдарованих учнів та різних педагогічних ситуацій. Мірою готовності випускників вищих навчальних закладів до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови є гуманістичні світоглядні цінності, розвиток рефлексивних здібностей, самоактуалізація творчого потенціалу. Вивчення досвіду роботи вчителів початкової школи, навчальних посібників з методики навчання українській мові у початковій школі, галузевих стандартів професійної підготовки свідчить про те, що, з одного боку робота з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови – найбільш складний аспект діяльності вчителя початкових класів; з іншого, підготовці майбутніх вчителів початкової школи до проведення роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови не приділяється належної уваги.

Формування готовності майбутніх учителів до здійснення роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови у початковій школі неможливе без детермінації понять.

Проведений теоретичний аналіз науково-педагогічної літератури дозволив дійти висновку, що дослідники переважно диференціюють поняття «готовність» і «підготовка», розглядаючи підготовку як процес, а готовність – як результат цього процесу.

Готовність до педагогічної діяльності визначається як особливий психічний стан та як наявність у суб'єкта образу структури певної дії і постійної спрямованості свідомості на її виконання.

Професійна готовність учителя до педагогічної діяльності постає складним синтезом взаємозв'язаних компонентів: психологічна готовність, тобто сформована спрямованість на педагогічну діяльність, настанова на

роботу в школі, наявність інтересу до предмета та потреба в самоосвіті в цій галузі, розвиток професійного мислення; науково-теоретична – наявність необхідних суспільно-політичних, психолого-педагогічних і спеціальних знань; практична – сформованість професійних знань, умінь і навичок; психофізіологічна – передумови для оволодіння педагогічною діяльністю з певної спеціальності, сформованість професійно значимих особистісних якостей [1, с.108].

Вчені виділяють такі компоненти готовності майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови: мотиваційний, когнітивний, операційний.

Формування позитивного ставлення до використання цього підходу, яке передбачає усвідомлене прагнення до опанування і розвитку відповідної системи знань, умінь, навичок та емоційно-ціннісних орієнтацій, може розглядатись як одна з важливих мотиваційних складових змісту підготовки студентів.

Зміст когнітивного компонента представлений не тільки знаннями теоретичних питань роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови, але й методичними знаннями про практичну реалізацію їх на практиці у навчальному процесі.

Засвоєння студентами змісту роботи з обдарованими школярами в процесі вивчення української мови має бути основою для формування змісту того, чим опановують студенти у процесі занять з психолого-педагогічних та інших дисциплін, а також того, що в них повинно бути сформовано та розвинуто, до чого вони повинні бути підготовлені як ефективні вчителі.

Засвоєння студентами змісту роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови відбувається у процесі навчання їх психолого-педагогічних та методичних дисциплін.

Наприклад, основою для формування цього аспекту готовності студентів до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови можуть бути: окремі цикли дисциплін у вищому педагогічному навчальному закладі; окремі предмети, які спрямовуються на досягнення цієї мети; визначені розділи й теми різних навчальних дисциплін; види навчальних занять (лекції, семінарські, практичні заняття) тощо [2].

Наявністю у майбутнього вчителя початкових класів умінь застосовувати у своїй професійній діяльності форми і методи роботи з обдарованими учнями початкової школи та організації їх навчально-пізнавальної діяльності, послідовно і ефективно запроваджувати всі елементи підходу визначається змістом операційного компоненту, який відображає проєктивно-конструктивні, комунікативні та дидактично-організаційні вимоги до підготовки студентів.

Майбутнім учителям необхідно враховувати особливості змісту предметної галузі «Мови і літератури» початкової школи [3], особливості

методики навчання дітей 6–10-річного віку в процесі організації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів. Також майбутнім фахівцям початкової освіти необхідно добре володіти методикою проведення роботи з обдарованими школярами в процесі вивчення української мови зокрема. Крім того, до впровадження роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови у навчальному процесі вищої школи, навчання ним студентів дозволяє в майбутньому вже вчителю, а не студенту, спираючись на принцип оптимальної взаємодії, поєднувати різні підходи до індивідуалізації навчання і працювати в напрямку формування учнівського колективу та розвитку індивідуальності кожного учня і обдарованого зокрема. Це, у свою чергу, підвищує ефективність навчально-пізнавальної діяльності учнів, підвищує якість знань, сприяє успішній соціалізації молодших школярів.

У результаті аналізу психолого-педагогічної літератури, Галузевого стандарту вищої освіти: освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівців з напрямку підготовки 6.010103 «Початкова освіта» [3] нами виділені функції вчителя початкової школи та визначений їх зміст щодо роботи з обдарованими учнями на уроках: виховна та освітня; навчально-виховна, гностично-дослідницька, діагностична; конструктивно-організаційна, консультативна.

Орієнтуючись на виділені функції та їх зміст, було проведено опитування студентів четвертих курсів напрямку підготовки 6.010102 «Початкова освіта» Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (всього 20 осіб). У результаті якого з'ясовано, що більшість з них розуміє важливість роботи з обдарованими дітьми під час вивчення української мови.

При цьому отримані дані дали змогу з'ясувати, що 55 % респондентів не чітко уявляють сутність поняття «робота з обдарованими учнями під час вивчення української мови» і ототожнюють його з індивідуальними заняттями з дитиною. Щодо володіння майбутніми вчителями початкової школи знаннями і уміннями роботи з обдарованими школярами, то з'ясувалося, що лише 15 % студентів мають відповідний рівень підготовки. Серед причин, що спричиняють утруднення роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови, респондентами визначено: недостатність знань з означеної проблеми (15 %) недостатність практичного досвіду роботи з обдарованими учнями (15 %); недостатній рівень підготовки у вищих навчальних закладах (ВНЗ) (5 %); нестачу літератури з питань роботи з обдарованими учнями та дітьми дошкільного віку (65 %).

Проведений аналіз отриманих результатів дозволив виявити основні напрями вдосконалення системи загальнопедагогічної підготовки майбутніх вчителів початкової школи до професійної діяльності, зокрема до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови. Це дало змогу побудувати наочну модель підготовки майбутніх вчителів

початкової школи до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови, яка містить: п'ять взаємопов'язаних компонентів готовності (мотиваційно-ціннісний, змістовий, операційний, оцінювально-рефлексивний, інформаційний); відповідні критерії і показники зазначеної готовності; рівні готовності майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови (елементарний, репродуктивний, продуктивний); педагогічні умови підготовки студентів до роботи з обдарованими учнями (формування позитивної мотивації і ціннісних орієнтацій; опора на життєвий і навчальний досвід; інформаційно-методичне забезпечення; практична спрямованість і міждисциплінарний характер завдань; організації самостійної пошуково-дослідницької діяльності; контроль та самоконтроль).

Розроблена модель побудована на основі системного, активно-діяльнісного, особистісно зорієнтованого і компетентнісного підходів та провідних принципів: принципи інтеграції знань і умінь; принципи системності і послідовності; принципи свідомості і активності вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями. В процесі дослідження методики вивчення української мови, нами розглянуто комплекс методичних розробок, які поглиблюючи навчальний матеріал педагогічних дисциплін не збільшують їх обсяг, та спецкурс «Технології роботи з обдарованими учнями». Мета спецкурсу формування ціннісних орієнтацій на повагу до особистості дитини; поглиблення теоретичних знань про індивідуальні особливості обдарованих дітей; ознайомлення із сучасними педагогічними технологіями навчання українській мові молодших школярів; формування і вдосконалення практичних умінь з роботи з обдарованими учнями та впровадження сучасних освітніх технологій роботи з ними.

Для активного включення студентів у підготовку і самопідготовку до педагогічної професійної роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови використовуються інноваційні форми і методи організації навчального процесу у вищому навчальному закладі. Серед занять аудиторного характеру продуктивними є лекції та семінарські заняття з елементами проблемного навчання: дискусії, евристичні бесіди з висунанням науково-дослідницьких гіпотез, «мозкового штурму», «дерева рішень», «асоціативного куша», «сенкану» колективного обговорення. Вони формують у майбутнього вчителя початкової школи такі професійні вміння: самостійно бачити та виокремити педагогічну проблему; висувати гіпотезу та знаходити шляхи її перевірки і методику розв'язання; бачити можливі шляхи практичного застосування результатів. Проблемне навчання викликає внутрішню зацікавленість студента, що стає чинником підготовки майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови [4].

Пошук шляхів удосконалення підготовки майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови вимагає від викладачів використання нестандартних форм педагогічної взаємодії у вищому навчальному закладі. Однією з таких форм педагогічної інноватики у ВНЗ є ігрове проектування. Гра є ефективним засобом професійного розвитку майбутнього фахівця початкової школи. В арсеналі педагогічних інновацій відомі такі ігрові форми та методи: рольова гра, ділова навчальна гра, ігрові вправи, ігрові дискусії, ігрові ситуації [3]. Практичні та лабораторні заняття проводяться як навчально-педагогічні ігри, які проєктують певні педагогічні ситуації, спрямовані на удосконалення підготовки майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови.

У педагогічних іграх змінюється і традиційна роль викладача: якщо для майбутнього практичного заняття досить визначити тему і сформулювати питання, то методи проєктування у формі гри потребують певної режисерської роботи, яка сприятиме підготовці майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови. Методи ігрового проєктування підвищують ефективність підготовки студентів до роботи з обдарованими учнями в процесі вивчення української мови, водночас сприяють зацікавленості в оволодінні фаховими знаннями у галузі методики викладання української мови у початкових класах, адже дають уявлення про їхнє практичне застосування, тобто створюють мотиваційний фон процесу навчання обдарованих учнів. Вони не потребують додаткового часу, змін у навчальному плані, органічно поєднуються з апробованими формами роботи, спрямованими на засвоєння програмного матеріалу. Такі заняття сприяють розвитку професійної підготовки студентів, набуттю ними навичок спілкування, а також самоконтролю і саморегуляції, вчать думати, висловлювати свої думки, почуття, емоції, краще розуміти інших людей, допомагають глибше проникнути у внутрішній світ потенційних майбутніх вихованців.

Ігрове проєктування – один із розповсюджених способів інтенсивного вивчення дисциплін. Його мета – процес створення або удосконалення проєктів. Для втілення цієї технології учасників заняття поділяють на групи, кожна з яких займається розробкою свого проєкту. Тему для розробки можна обирати самостійно, або за пропозицією викладача. Важливо обирати проєкт корисний для практики. Ігрове проєктування здійснюється з функціонально-рольових позицій, втілюваних в ігровій взаємодії. Це дає змогу детальніше вивчати об'єкт. Ігрове проєктування може включати проєкти такого типу: дослідницький, пошуковий, творчий, прогностичний, аналітичний [5, с. 57].

Мозковий штурм, або метод психологічної активізації колективної творчої діяльності, було розроблено американським підприємцем, дослідником

і психологом А. Осборном в 1953 році для отримання нових ідей. Він широко використовується для прогнозування і планування. Сутність мозкового штурму – упорядкування, підвищення організованості і раціоналізації творчого процесу. Базується цей метод на спеціально організованій дискусії і дозволяє вислухати думку багатьох учнів одночасно. Спілкування ведеться на вербальному рівні. Це дозволяє почути і сприйняти чужу думку, вловити її нові аспекти і грані, поглянути на проблеми з іншої точки зору.

Процес мозкового штурму поділяється на два етапи: перший – колективна дискусія, в межах якої генеруються ідеї при абсолютній рівноправності всіх учасників та при відсутності критики; другий – критика і аналітика висловлених пропозицій, їх оцінка та вибір альтернативних варіантів.

Найцінніші ідеї збираються, групуються за ступенем важливості стосовно обговорюваної проблеми. У мозкового штурму є багато різновидів: зворотний, комбінований, тіньовий, візуальний, індивідуальний та інші [6, с. 29].

Майстер-клас використовується у багатьох ВНЗ як форма навчання досить рідко. Найдоцільніше використання майстер-класу в якості детальної закінченої демонстрації, яка слугує моделлю для наслідування, надихає учасників на досягнення найкращих результатів. Останнім часом майстер-класи стали використовуватися в різноманітних навчальних закладах і на конференціях освітян, де ведучі спеціалісти демонструють свою майстерність учасникам конференції за допомогою методів активного навчання; вправ, модельованих і реальних ситуацій, тренінгів.

Спеціалісти з інтенсивних технологій навчання вважають майстер-клас найкращою моделлю періодичних індивідуальних занять в програмах відкритого чи гнучкого навчання. Усвідомлення майстром своєї ролі як моделі залишає учасникам більше простору для власних відкриттів шляхом експериментування чи ігрових технологій. Таким чином, програма майстер-класу призначена для того, щоб підсилити потенційні можливості учасників через розвиток поваги до майстра, довіри до нього і створення переконаності, що програма відповідає їх здібностям і потребам і сформує компетентності необхідні для власної практичної діяльності [7, с. 19].

Творча майстерня – це технологія, спрямована на занурення її учасників в процес пошуку, пізнання і самопізнання. В майстерні спеціально організовується розвивальне середовище, яке дозволяє учасникам у груповому пошуку, в режимі діалогу формувати нові компетентності, осмислювати цінності, важливі для професійної та особистісної діяльності. Відносини учасників творчої майстерні мають взаєморозвиваючий характер, як між майстром і учнем, так і між учасниками майстерні. Відбувається колективна інтеграція і передача знань і умінь, корекція

власного досвіду і навичок, переосмислення засад власної діяльності і поведінки, ставлення до себе і навколишнього світу.

Експериментальною перевіркою доведено ефективність розробленої моделі підготовки майбутніх вчителів до роботи з обдарованими учнями. Педагогічний експеримент тривав впродовж 2015–2016 років. У дослідженні брала участь група студентів спеціальності «Початкова освіта», в кількості 40 осіб (20 осіб – контрольної, 20 осіб – експериментальної груп).

За результатами аналізу проведеного формувального експерименту було відзначено наявність істотних позитивних якісних і кількісних змін у студентів експериментальної порівняно зі студентами контрольної групи.

Продуктивний рівень був вищим в експериментальній групі по всім компонентам готовності: рівень мотиваційної готовності вищий в експериментальній групі на 25 % проти контрольної; рівень змістової – на 30 %; операційної – на 30 %; рефлексивної – на 20 %; інформаційної – на 15 %. Найменша різниця спостерігалася в сформованості інформаційної та рефлексивної готовності. Це пояснюється тим, що названі компоненти формуються стосовно інших професійних компетенцій, а не лише стосовно роботи з обдарованими учнями. Що стосується змістової і операційної готовностей, то вони знаходяться на значно нижчому рівні у студентів контрольної групи порівняно з експериментальною.

Порівняння лише продуктивних рівнів готовності не дає цілісної картини результативності проведеної роботи. Кількісні зміни, які були встановлені під час проведення контрольного експерименту, свідчать про зниження кількості студентів віднесених до елементарних рівнів компонентів готовності. Ці зміни стосуються як студентів експериментальної так і контрольної груп. Однак, кількість студентів контрольної групи, що знаходяться на елементарному рівні мотиваційної готовності до роботи з обдарованими учнями значно вища аналогічних даних експериментальної групи – на 30 %. Відчутна різниця спостерігалася в інших компонентах: на елементарному рівні змістової готовності в контрольній групі лишилися 500 % студентів, тоді як в експериментальній – лише 10 %; на елементарному рівні операційної готовності в контрольній групі лишилося на 30 % студентів більше ніж в експериментальній; на елементарному рівні рефлексивної та інформаційної готовностей, різниця становила понад 15 %.

Проведений аналіз результатів проведеного експерименту дозволяє зробити висновок, що впровадження елементів моделі підготовки, а саме: розроблених індивідуальних творчих завдань педагогічних дисциплін; завдань практичної підготовки; спецкурсу та змістового і методичного інструментарію його впровадження; дотримання визначених педагогічних умов реалізації моделі дозволили значно підвищити рівні мотиваційної, змістової, операційної, рефлексивної, інформаційної готовностей студентів експериментальної групи в порівнянні із контрольною. Отже, впровадження

в освітній процес вищого навчального закладу інноваційної моделі сприяє підвищенню рівня підготовки майбутніх вчителів початкової школи до роботи з обдарованими учнями під час вивчення української мови, що, в свою чергу, забезпечує вирішенню суперечностей, які існують в практиці початкової освіти.

1. Зязюн І. А. Освіта і вчитель в українському державотворенні / І. А. Зязюн // Освіта України. – 1998. – 16 грудня. – С. 6–9.
2. Галузевий стандарт вищої освіти. Освітньо-кваліфікаційна програма підготовки бакалавра за спеціальністю 6.010100 «Початкове навчання» / За заг. ред. акад. АПН України В. І. Бондаря. – К, 2006. – 140 с.
3. Галузеві стандарти вищої освіти. Галузевий стандарт вищої освіти України. Засоби діагностики якості вищої освіти магістра спеціальності 8.01.01.02 «Початкове навчання». – Режим доступу : www.mon.gov.ua/ Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
4. Державний стандарт початкової загальної освіти // Початкова школа. – 2011. – № 7. – С. 1–18.
5. Дурай-Новакова К. М. Формирование профессиональной готовности студентов к педагогической деятельности : дис. д-ра пед. наук : 13.00.01 / К. М. Дурай-Новакова. – М., 1983. – 356 с.
6. Кулемзина А. В. Принципы педагогической поддержки одаренных детей / А. В. Кулемзина // Педагогика. – 2003. – № 6. – С. 27–32.
7. Кульчицька О. І. Обдарованість : природа і суть / О. І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 17–24.